

## Za Arnoštem Gellnerem

Dne 5. 11. 1995 náhle zemřel Arnošt Gellner, ředitel Centra pro studium nacionalismu na Středoevropské univerzitě v Praze. Opustil nás – podle mého názoru – v současné době nejoriginálnější filozof dějin, sociolog a sociální antropolog českého původu.

Arnošt Gellner se narodil roku 1925 v Paříži, žil však do roku 1939 – kdy celá rodina emigrovala do Anglie – v Praze. Chodil do české obecné školy v Dejvicích a později do pražského anglického gymnázia. Jeho otec pocházel z německy mluvící židovské rodiny ze severu Čech, matka z české židovské rodiny z okolí Příbrami. Po skončení 1. světové války se otec Arnošta Gellnera z ruského zajetí na Sibiři vrátil do Prahy. Liberální demokracie nového státu a její postoj k židům a osobnost T. G. Masaryka, rozhodujícím způsobem přispěly k tomu, že se ztotožnil s češtvím. Syna poslal do české školy a ve svém bytě pořádal pravidelné semináře s českými intelektuály.

V Anglii Gellner dostudoval střední školu a už jako 17letý vykonal úspěšně přijímací zkoušku do oxfordské koleje Balliol. Začal tam studovat, ale vzápětí se přihlásil do československé armády a s ní se vrátil v květnu 1945 do Prahy. Ještě jako voják v uniformě studoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde navštěvoval především přednášky Jana Patočky o řecké filozofii a přednášky dalších učitelů filozofie. Chtěl žít v Praze, ke které měl po celý život hluboký vztah.

Poválečný vývoj v obnoveném Československu již před rokem 1948 a skutečnost, že jsme se po odsunu německého obyvatelstva stali – podle jeho slov – přímo závislí na Sovětském svazu jako „ochránci“ proti případné německé revanši, ho však přiměly k tomu, že se vrátil do Británie. Jasnozřivě předvídal, že brzy dojde k politickému převratu, ve kterém se prosovětské komunisté zmocní moci. Byl přesvědčen, že začlenění do sféry Sovětského svazu bude dlouhodobé. Hovořil o nové Bílé hoře a o generacích, které budou muset žít v tomto novém, oběti žádajícím a tvrdém „kalvinismu“, jak někdy paradoxně označoval komunismus. Nepočítal s tím, že se ještě někdy vrátí. Liberalizace režimu v šedesátých letech vyvolala jeho naději na možný obrat. Po téměř 20 letech přijel roku 1965 znovu do Prahy, aby pronesl přednášku o britské sociologii, a začal pak jezdit častěji. Navázal styk s mnoha lidmi v Praze, začal vozit knihy a samozřejmě přivítal rok 1968. I po okupaci a potlačení reformního hnutí již nepřestal pochybovat, že věci jsou v pohybu a že režim skončí dříve, než se původně domníval. Navázal styk s disidenty, pomáhal novým českým emigrantům v Anglii a vozil dál do Prahy knihy. Pomoc disidentům a jeho další činnosti samozřejmě upoutaly pozornost policie, a ta mu ke konci sedmdesátých let zakázala vstup do Československa. V roce 1990 byl mezi prvními, kdo se připojili k zakladatelům Středoevropské univerzity v Praze a stal se po britském sociologovi R. E. Pahlovi vedoucím oddělení sociologie. Po celou dobu svého pobytu v Praze kultivoval – myslím úspěšně – styky mezi Středoevropskou univerzitou a pražskými intelektuály.

Pražské zkušenosti, konverze otce k češtví, multikulturní prostředí rodiny, česká a anglická škola v Praze a bohatý kulturní život města v třicátých letech, měly nepochybně formativní význam v Gellnerově myšlenkové orientaci. V těchto zkušenostech jsou kořeny jeho zájmů o problémy nacionalismu, národní identity a rovněž o otázky vzniku a vývoje moderních průmyslových společností. U nás je díky překladu slavné a ve světě nejznámější knihy *Národy a nacionalismus* (1983) znám především jako sociolog přichá-

zející s nekonvenční teorií národa a nacionalismu. Podle ní nacionalismus vedl ke vzniku národů v moderním slova smyslu a nikoliv naopak. Gellnerův význam je však mnohem širší a dotýká se především klíčových otázek sociologické teorie a filozofie dějin. Pokusím se to v následujících odstavcích ukázat. K porozumění jeho pozice je ovšem zapotřebí uvést několik informací o jeho učitelích a o lidech, kteří mu byli názorově blízcí a působili na něj.

V Anglii studoval filozofii v Oxfordu a také na London School of Economics, kde současně chodil na přednášky sociální antropologie. V Oxfordu se především velmi důvěrně a hluboce seznámil s lingvistickou filozofií ovlivněnou L. Wittgensteinem a G. E. Moorem. Zájem o jazyk ho neopustil do konce života a vždy ho spojoval s problémem „významu“ a s dějinami kognitivních funkcí ve společnosti. Jak se mění role vědění v různých typech společností a zejména jaké povahy je vědění v různých společnostech. Nepřijal ovšem oxfordskou filozofii, naopak velmi tvrdě ji kritizoval. V tom byl zajedno s Bertrendem Russellem, který mu napsal předmluvu k jeho první knize *Slova a věci* (1959) a kterému věnoval on svou knihu *Myšlení a změna* (1964). Na London School of Economics patřili mezi jeho učitele především Karl Popper a antropologové A. R. Radcliffe-Brown a Sir E. Evans-Pritchard, kteří byli blízko funkcionalistickému antropologovi Bronislawu Malinowskému. Antropologie byla v Gellnerově intelektuálním zrání velmi důležitá. Jako mladý antropolog prováděl empirický výzkum berberských kmenů v Maroku. Seznámil se tam velmi důkladně s tzv. segmentárním typem společnosti, tj. s politickým a sociálním systémem Berberů středního Atlasu. Tento typ sociální organizace popisuje již Durkheim ve své *Dělbě práce* a podrobně se jím zabýval Evans-Pritchard, ale Gellner odhalil hlubší a dosud neznámé souvislosti těchto zvláštních „pluralitních“ společenství. Výsledkem několik let trvající práce byla kniha *Svatí Atlasu* (1969) a slavná *Muslimská společnost* (1981). Tato empirická práce mu nepochybně umožnila lépe rozumět jak muslimským, tak západním společnostem.

Gellner prohlásil, že kniha, která na něj nejvíce zapůsobila, byla Popperova *Otevřená společnost a její nepřítelé*. Je však zajímavé, že v jednom rozhovoru řekl, že nedostatkem knihy je deficit sociologické perspektivy. Popper ho však nezaujal jen svou obhajobou otevřené liberární společnosti, nýbrž i svou filozofií vědy a gnoseologií. Souhlasil s jeho principem falzifikace jako základem vědecké metody, i s popperovským důrazem na roli dedukce a konstrukce teorií. Tento metodologický přístup nebylo těžké spojit s funkcionalismem Malinowského a Radcliffe-Browna. Gellner byl také hlubokým znalcem E. Durkheima a Maxe Webera, a proto se mezi jeho trvalými tématy objevuje na jedné straně otázka sociálního řádu, sociální koheze, toho co nazval „racionalitou v prvním, durkheimovském neboli obecném smyslu“, a také racionality, která není omezená jen na upevnění stability a sociální koheze. Tato jiná racionalita, lze také říci racionalita v užším slova smyslu, je weberovskou racionalitou, která znamená hledání vhodných prostředků k jasně stanoveným cílům.

Durkheimovská racionalita podle Gellnera – a to patří k jeho skvělým postřehům – je důsledkem absence genetického naprogramování lidského druhu. V situaci tohoto nedostatku, při této lidské genetické neurčitosti, bylo jedinou cestou k zachování lidského druhu vytvoření sociálních a pojmových pravidel, tj. vytvoření sociálního a sémantického řádu. Durkheimův vhled spočíval v postřehu, že genetická neurčitost a plasticita byla doplněna systémem sociálních a kulturních regulací, které byly členy prvních lidských společenství internacionalizovány a pak dále předávány sociokulturními mechanismy. Takové společnosti byly relativně stabilní, vše v nich bylo orientováno na

soudržnost, sociální kontrolu a na rituály, které zařazovaly jednotlivé členy do struktur společenství. Přechod od toho, co Gellner nazval obecnou durkheimovskou racionalitou k specifické racionalitě, kterou byl posedlý Weber, je podle Gellnera největší jednotlivou událostí v lidských dějinách. V podstatě jde o vznik moderního světa.

Arnošt Gellner je nepochybně jedním z největších světových autorů přemýšlejících a píšících o modernitě. Ale není to autor módní, někdo kdo je nesen vlnou kritiky modernity. Snaží se především porozumět tomu, jak vznikl moderní svět v současné době. Iracionalismus postmodernistů považoval za velké nebezpečí dnešní doby. Je však zároveň kritický k tradičnímu racionalismu. Lze ho označit za poosvícenského racionalistu. V knize u nás málo známé *Rozum a kultura* (1992) napsal na poslední stránce: „...raný racionalismus se domníval, že rozum je nejmocnějším univerzálním nástrojem, použitelným ve všech sférách“. Gellner však ví, že tomu tak není, neboť rozum „Příliš nepomůže odpovědět na otázku jak žít, ani jedinci, ani společnosti.“ Ale to neznamená vzdát se racionality. Potřebujeme rozumět naší křehkosti i našim možnostem a ceně, kterou platíme za jejich reallizaci. Přes všechny chyby starého racionalismu, zůstává racionální poznávání – k němuž patří především věda – základem možné nové lidské identity. Je to poznání o tom, jaký je svět, ve kterém žijeme, a poznání, které nám ukládá chovat se k sobě slušně, nechceme-li, aby tento svět končil katastrofou.

Vznik moderního světa a jeho současné proměny, včetně ztroskotání společenského systému založeného na marxismu, rostoucí nebezpečí nového nacionalismu jako hrozby otevřené občanské společnosti, jsou podle něho hlavními tématy soudobých sociálních věd. Význam sociologie roste, nelze totiž rozumět ani dějinám, ani současnosti bez pochopení sociologického kontextu. Arnošt Gellner byl hluboce myslící sociologický kontextualista, jak o tom nejlépe svědčí kniha *Pluh, meč a kniha* (1988). V ní a v dalších dílech rozvíjel jednu ze svých nejpodněnějších myšlenek, kterou lze označit jako kontextuální pojetí dějin filozofie. Zdůrazňoval, že žádná jiná intelektuální činnost není tak vhodná k sociologické interpretaci, jako je právě filozofie.

Gellner však nebyl sociologický a kulturní relativista, byl v tomto ohledu blízko Karlu Popperovi. Oba soudili, že filozofie není esoterickou činností specialistů a nemůže být oddělena od denního života lidí a jejich starostí. Každý člověk podle něho zkoumá své místo v přírodě a společnosti a ptá se po smyslu života a dějin. Filozofie postupuje v tomto poli pouze kritičtěji, soustavněji a snad profesionálněji. Ale tento postup musí být založen na obecně platných postupech, racionálních, ověřitelných a otevřených novému vidění souvislostí. To plynulo z nejhlubších základů Gellnerova myšlení, kterým byla gnoseologická, sociologická a morální věrnost filozofickému empirismu kultivovanému kritickým racionalismem.

*Jiří Musil*

### **Cena ORBIS BOOKS pro česká a slovenská studia**

Orbis books ve spolupráci s Britskou asociací pro slavistická studia a pro studia východní Evropy (BASEES) vyhlašují cenu ORBIS BOOKS pro česká a slovenská studia.

Cena je dotována 600 librami a bude udělena za odbornou práci týkající se českých či slovenských studií, a to v angličtině, publikovanou kdekoli ve světě v průběhu roku 1995. Přednost bude dána mladým odborníkům, kteří nepublikovali knižně. Navrženi mohou být autoři, nakladatelé, knihovníci a další odborníci.

Návrhy na nominaci zasílejte na adresu:

Dr. Gregory Walker

Bodleian Library

Oxford OX1 3BG

United Kingdom

e-mail: [gpmw@vax.ox.ac.uk](mailto:gpmw@vax.ox.ac.uk)

Bližší informace můžete získat na čísle telefonu: +44 1865 277066 nebo na čísle faxu: +44 1865 277182.

Cena bude udělena na výroční konferenci BASEES v březnu 1996.